

DATE NOI ASUPRA UNOR ODOARE DE LA MĂNĂSTIREA PUTNA
(II)*

Petre Ș. Năsturel

ACOPERĂMINTE DE MORMÎNT

Nr. 90

Vălul de mormînt al Doamnei Maria de Mangup

(Cf. Tafrali, p. 51—55 și pl. XLIII—XLV: *Repertoriul monumentelor...*, p. 288—290 și fig. 202—203).

Privită de departe, Maria de Mangup cu ochii închiși, palidă în mărețele-i veșminte bogate de Doamnă, pare a se ivi din chenarul ce-o înconjoară, ca o evocație a trecutului, discretă dar de o dureroasă singurătată.

A murit la 19 decembrie 6985, precum citim pe lunga însemnare slavo-nească de pe acoperămintul ei de mormînt. Așadar în 1477 (precum mărturisesc letopisețul de la Bistrița, acela al lui Azarie și celelalte), nu în 1476, precum a crezut Tafrali (căci știm azi că în Moldova pe acea vreme anul începea nu la 1 septembrie, ci la 1 ianuarie). Tafrali a deslușit una din monogramele de la colțurile de sus: ПЛА (Paleolog). Pe cealaltă, sus la dreapta, el a crezut că poate citi numele «Maria». Gabriel Millet însă a îndreptat greșeala. Monograma acéea (cf. Tafrali, pl. XLIV) este ca și cealaltă, în parte răsturnată. «Remettez le sigma à l'endroit, cherchez H dans la barre du haut, vous lisez ACANHC» spune răposatul învățat francez. Și dînsul face legătura cu o icoană de la mănăstirea Grigoriu de la muntele Athos pe care scrie Δέσις τῆς εὐσεβεστάτης κυρὰ Μαρίας Ἀσανήνας Παλεολογίνας κυρὰ τῆς Μολδοβλαχίας (= Rugăciunea preaevlavioasei Doamne Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei), punîndu-o cu bună dreptate pe seama Doamnei lui Ștefan cel Mare¹.

* Partea I-a s-a tipărit în «Romanoslavica» III, București, 1958, pp. 137—157. De atunci a mai apărut și *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, cuprinzînd bogate știri și unele fotografii privind odoarele dăruite de marele voievod.

¹ G. Millet (în colaborare cu Hélène des Ylouses), *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947 (text și album), p. 78—81 (și pl. CLXII—CLXIII). Înaintea lui G. Millet, G. Balș (cf. «Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice», IV, p. 40) a mai recunoscut că icoana de la mănăstirea Grigoriu este o danie a Mariei de Mangup,

Fig. 1. Vâlul de mormînt al Doamnei Maria de Mangup (anul 1477).

Departa deci de a fi vorba de Maria Voichița, fata lui Radu cel Frumos al Țării Românești, avem de-a face cu vâlul care a acoperit mormîntul mamei acesteia, Doamna Maria, soția amintitului voievod muntean, soacra lui Ștefan cel Mare.

Acasta se potrivește întru totul cu spusele letopisetului zis de la Bistrița cum că: « În anul 7008 (= 1500) luna lui mai în 11, luna, răposă roaba lui Dumnezeu Maria Despina, doamna domnului Radul Voevod, gospodarul Țării Muntenesti, care fusese adusă de Ștefan voievod, cînd au fost luat cetatea Dimboviței; și au îngropat-o cu cînte în minăstirea sa de la Putna; vecinica ei pomenire »⁵.

Poate nu este fără interes să observăm că marea cruce care acoperă mai tot cîmpul vâlului nu-și găsește asemănarea pe lespezile mormîntelor din Moldova, ci pe unele pietre din Muntenia ca de pildă cele de la biserica mănăstirii Argeșului⁶.

Vâlul are de jur împrejur un chenar constînd din flori și palmete. Fiecare jumătate de floare sau de palmetă este lucrată cu fire de aur și de argint, despărțite la mijloc printr-un fir roșu de mătase. Vrejurile ce le unesc sînt de aur. Anumite elemente florale (pistilul, inima) sînt uneori cusute cu roșu și cu fire de argint suprapuse. De jur împrejur chenarul este de mătase sură brodată cu flori « lamées » de aur.

Jos în stînga atîrnă un ciucure ale cărui șuvițe, de mătase roșie, lipsesc mai toate sau sînt foarte roase. Ciucurele e din fir de aur împletit în jurul unor fire de mătase galbenă, amintind ca tip ciucurii de pe patrafirele dăruite Putnei de Ștefan cel Mare⁷.

PATRAFIRELE⁸

Nr. 94

Patrafirul socotit bizantin

(Cf. Tafrali, p. 56—57 și pl. XLVII, nr. 94).

Chipurile sfinților de pe această odajdie sînt de o neobișnuită frumusețe. Acolo se îmbină noblețea, expresivitatea și delicatețea. E de ajuns să te uiți

⁵ I. Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare de istoria Romînilor*, București, 1895, p. 62 (textul slav p. 47—48).

⁶ Vezi V. Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș*, București, 1942, pp. 8—18 și 28 (am arătat în *Revue des études byzantines*, V, 1947, p. 262 că prescurtările M.A.P.E. înseamnă slavonește *мкето логное рани епископа*: cf. *τόπος κρανίου παράδεισος γέγονε* (cf. și N. M. Tuță, *Sfîntul Antimis*, București, 1943, p. 57); nu poate fi deci vorba de iscălitura meșterului Manole la Argeș, și nici de aceea a unui « Mihail robul lui Dumnezeu » pe un manuscris studiat de același, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, p. 78 și pl. XXXIV). Lucru demn a fi luat în seamă, pe cînd acoperămîntul Doamnei Maria îngropată în Moldova amintește pietrele de mormînt din Țara Românească, întîlnim în Muntenia în 1704 un vâl care după obiceiul moldovenesc, acoperă mormîntul unui fiu de domn al Moldovei.

⁷ Se pune întrebarea dacă mormîntul soacrei lui Ștefan cel Mare nu a fost cumva groapa anonimă din pronaos lîngă celelalte odrasle domnești ale voievodului; cf. K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, Cernăuți, 1904, p. 44 (endlich noch ein fünftes Grab) și D. Dan, *op. cit.*, p. 39.

⁸ Privitor la patrafire, amintim temeinică lucrare a lui Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XVe et XVIe siècles*, în *Buletinul Institutului Român din Sofia*, București, 1941, I—1, pp. 5—62, și pl. I—V (= Tafrali, patrafirul nr. 96) și pl. VI (patrafirul lui Ștefan cel Mare de la mănăstirea Dobrovăț).

la Sf. Ioan Teologul ori la Sf. Luca, la Sf. Ioan cel milostiv sau la Marcu și Matei...

Aurul folosit la lucrul patrafirului e mai puțin galben ca la patrafirul nr. 95 (socotit o copie după acesta). Toți sfinții sînt îmbrăcați în aur. Omofoarele arhierilor sînt de argint iar crucile de pe ele sînt dintr-o mătase vișinie. Din căptușeala vișiniu închis — (nu «vieux-rose» cum scrie Tafrali) — pe care s-a migălit toată mîiastra cusătură, se mai păstrează doar cîteva urme.

Numele sfinților sînt arătate grecește cu majuscule. Uneori apar și accente.

Îndreptăm următoarele citiri ale lui Tafrali: $\pi\rho\acute{o}(\delta\rho o\mu o\varsigma)$; $\beta\lambda(\acute{\alpha}\sigma i o\varsigma)$, nu Vartolomei; $\text{'}\text{I}\omega(\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma)$ $\acute{o}$ $\Theta\epsilon\acute{o}\lambda(o\gamma o\varsigma)$; $\Lambda o\upsilon\kappa\alpha\varsigma$ (iar nu $\Lambda o\upsilon\pi o\varsigma$!); $\text{'}\text{I}\omega(\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma)$ $\acute{o}$ $\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\eta(\mu o\nu)$ la stînga și $\alpha\gamma i o\varsigma$ $\text{N}\iota\kappa o(\lambda o\varsigma)$ la dreapta (uitat de Tafrali)⁹.

Ciucurii sînt la fel ca ai patrafirului lui Ștefan (nr. 95): verde, albastru, roșu, cafeniu, verde închis. Lasă chiar impresia că au fost adăogiți cîndva mai tirziu și că nu sînt toți de același fel. Bunăoară, împletitura nodului ciucurelui albastru constă din patru fire de argint, în loc de trei la cele verzi de la colțuri sau la cel roșu de la mijloc. Apoi, cel cafeniu de sub Sf. Dumitru nu are împletitură de argint. Este însă la fel cu singurul ciucure rămas la patrafirul nr. 97, încît nu mă îndoiesc că a fost luat cîndva de la acesta. Cît despre ciucurele albastru (sub Sf. Gheorghe), arată altfel, avînd un gît lungit pînă la șuvițe.

Patrafirul mai are patru nasturi metalici, la fel ca cei de pe patrafirele nr. 95, 100 și 103.

Nr. 95

Patrafirul lui Ștefan cel Mare și Mariei Doamna socotit o copie a numărului 94

(Cf. Tafrali, p. 57—58 și pl. XLVII, nr. 95)¹⁰.

Nici aici fondul patrafirului nu este «vieux-rose», ci castaniu închis, precum mărturisesc încă cîteva urme de mătase. Aurul folosit este de un galben puternic.

Inscripția a fost citită cu mai multe mici greșeli. Ea sună de fapt:

СТЕФАНЪ КОЕKW
ДА, СЪТКОРИ СЪН
ΕΠΕΤΡΑΧΗΛ.
ΜΑΝΑΣΤΗΡΣ

СКОЕМЪ УТ ПС
ТНА Н МАРІ
А ГОСПW
ЖДА ЕГО:

La numele sfinților îndreptăm: $\alpha\gamma i(o)\varsigma$ $\text{I}\omega$. $\circ$ $\pi\rho o(\delta\rho o)\mu o\varsigma$; $\beta\alpha\sigma i(\lambda e i o\varsigma)$; $\text{I}\omega(\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma)$ $\acute{o}$ $\chi\rho(u\sigma\sigma\tau e)\mu o\varsigma$; $M(\alpha)\rho(\kappa)o\varsigma$; $\Gamma\rho i\gamma\acute{o}(\rho i o\varsigma)$; $\beta\lambda(\acute{\alpha}\sigma i o\varsigma)$ nu Vartolomei; $\Lambda o\omega$ (*sic!* pentru $\Lambda o\upsilon = \Lambda o\upsilon\kappa\alpha\varsigma$; nu $\Lambda o\upsilon\pi o\varsigma$); $\text{'}\text{I}\omega(\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma)$ $\circ$ $\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\eta(\mu o\nu)$; $\text{N}\iota\kappa o(\lambda o\varsigma)$ (*sic!*).

Uneori — de pildă lingă numele sfinților Matei și Dumitru — în loc de $\alpha\gamma i o\varsigma$ întîlnim ω $\alpha\gamma i o\varsigma$. Greșeala trădează faptul că nu o mină grecească, ci una romînească a lucrat acest patrafir.

Se mai păstrează patru nasturi care leagă una de alta cele două fișii ale patrafirului.

⁹ G. Millet, *op. cit.*, pp. 42—43 și pl. LXXXVI, LXXXVIII—XC și XCII.

¹⁰ *Idem*, *ibid.* și pl. LXXXVII și XCI; cf. și *Repertoriul monumentelor* ..., pp. 322—325 și fig. 229.

Patrafirul de la Ștefan cel Mare și fiul său Alexandru

(Cf. Tafrali, p. 58—59 și pl. XLVII, nr. 96 și pl. XLVIII—XLIX).

Este cu adevărat «éblouissant» cum îl caracterizează Tafrali. Atît de intim se împletesc îmbinîndu-se firele de aur cu cele de mătase, verzi și galbene, încît nu-ți dai seama care-i culoarea dominantă. Aceasta este un mijloc de a pune în relief chipurile brodate și cu ajutorul unor fire roșii, argintii, vișinii, fildeșii și altele.

Schema iconografică a patrafirului este redată mai bine de G. Millet decît de Tafrali. Precizez că scena (neamintită de învățatul român) care este cusută pe partea ce cade în spate înfățișează Cina de la Mamvri¹¹.

Nr. 97

Patrafirul lui Ștefan cel Mare, al Doamnei Maria și al lui Bogdan Vodă

(Cf. Tafrali, p. 59—60 și pl. L, nr. 97).

Atît materialele folosite — fire aurii, argintii, vișinii, verzi — cît și pînă lor îl apropie foarte mult de dăruirea Adormirii dăruită la 1510 de Bogdan (supra, nr. 73). Impresia pe care o dau aceste două odoare este că ar putea să iasă din același atelier.

Inscripția ce o are jos patrafirul, sună :

СТЕФАНЪ КОЕКУ
ДА СЪТКОРИ СЪ
ЕПИТРАХИЛЪ
МОНАСТІРЪ

СКОЕМСЪ УТ ПЪ
ТНА И МАРІ
А ГОСПОЖДА
ЕГО БОГДАН КОЕКОД

Nimeni nu a luat în seamă faptul că la cuvintele **Богдан коекод** — deși sînt cusute și ele tot cu fir de argint pe fond de aur — totuși fiecare slovă este înconjurată cu un fir subțire de mătase roșie, care lipsește la toate

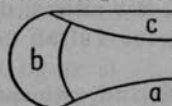
¹¹ G. Millet, *op. cit.*, pp. 6—13 și pl. V—3, VII, XVIII—XXII. Nu discutăm aici părerea învățatului francez că Alexandru se va fi născut înainte ca Ștefan să se fi urcat în scaunul Moldovei, mama lui neputînd fi una din nevestele tatălui său cunoscute din izvoarele istorice. Cf. și E. Turdeanu, *Les étoiles*..., pp. 23—31 și pl. I—V; cf. și *Repertoriul monumentelor*..., pp. 290—291 și fig. 204. Pentru legăturile stilistice și iconografice ale acestui patrafir cu cel de la Bistrița (Moldovenească?) și cu acela al lui Alexandru cel Bun, vezi frumoasa lucrare a M. A. Musicescu, *Date noi cu privire la epitrahilul de la Alexandru cel Bun* (extras din *Studii și cercetări de istoria artei*, V—1, 1958) *passim*.

Fig. 2. Patrafirul de la Ștefan cel Mare și fiul său Alexandru (Foto Institutul de Istoria Artei).

celelalte cuvinte ale inscripției. Aceasta vădește că numele lui Bogdan vodă a fost adăugat ¹². Cred așadar că patrafirul nu trebuie așezat, cum face Tafrali, între anii 1504 și 1517, ci îndată după moartea lui Ștefan. La 2 iulie 1504 inscripția (fără acest adaos) era pe semne gata. Încetînd din viață tatăl, fiul a plătit desăvîrșirea lucrului, drept care i s-a însemnat și numele. Așa s-a întîmplat de altfel după moartea lui Ștefan cu aerul mănăstirii Dobrovăț și cu tetravangelul de la Hirleu ¹³.

Proorocii ale căror 12 chipuri împodobesc patrafirul nu au fost identificați de profesorul ieșean ¹⁴.

Schema iconografică este următoarea :

	c	2	4	6	8	10	12	14
	a	1	3	5	7	9	11	13

a. Sf. Ion Înainte Mergătorul; b) Hristos c) Maica Domnului

- 1 M Moise, ține o cană.
- 2 AP Aron, cu o cădelniță.
- 3 A David, cu barbă și coroană pe cap.
- 4 C Solomon, tânăr, încoronat, cu un sul în mînă.
- 5 I Iona cu o floare în mînă (colochintă).
- 6 I Iacov, tânăr, fără barbă, ține o scară.
- 7 Ic Isaia, cu barbă, ține un toiag înflorit.
- 8 E Iezechiil, are barbă și ține o ușă.
- 9 Z Zaharia, tânăr, are un sfeșnic în mînă.
- 10 Ma Malahia, tânăr, cu sul în mînă.
- 11 Mx Mihea (ca la Nr. 10).
- 12 A Daniil, tânăr, cu un munte.
- 13—14 Inscriptia de închinare.

(Pentru singurul ciucure păstrat, vezi observația de la nr. 94).

Frumusețea discretă a patrafirului nu este lipsită de ceva tainic și ușor straniu, care te ține puțin la depărtare.

Nr. 98

Patrafirul lui Ștefan cel Mare din 1489 (iar nu 1469)

(Cf. Tafrali, p. 60 și pl. L, nr. 98).

Privitor la acest patrafir vom avea mai multe de spus, mai ales că am putut să-l cercetăm foarte amănunțit încă cu prilejul expoziției închinată lui Ștefan cel Mare la București în aprilie 1957. Despre el au scris în trecut D. Dan ¹⁵, O. Tafrali, Em. Turdeanu ¹⁶ și G. Millet ¹⁷.

¹² Și în *Repertoriul monumentelor*... , p. 331, nr. 1, se înseamnă că cuvintele *Bogdan vodă* par a fi adăugate.

¹³ Em. Turdeanu, *Les étoiles*... , p. 35—36 are dreptate să dateze patrafirul pe la 1504—1505. Pentru aerul de la Dobrovăț, cf. același *Les épitaphies*... , pp. 187—188 și *Repertoriul monumentelor*... , pp. 311—313 și fig. 218—219; privitor la tetravangelul de la Hirleu început de Ștefan și dăruit de Bogdan la 1504, v. Em. Turdeanu, *Manuscrite slave din timpul lui Ștefan cel Mare, Cercetări literare*, V, 1943, pp. 199—203 și *Repertoriul monumentelor*... , pp. 420—421.

¹⁴ Cf. însă G. Millet, *op. cit.*, pp. 31—32 și 34 și pl. LXVII—3, LXVIII—LXXI.

¹⁵ D. Dan, *op. cit.*, p. 110.

¹⁶ Em. Turdeanu, *Les étoiles*... pp. 20—21.

¹⁷ G. Millet, *op. cit.*, pp. 24—25 și pl. XLIV, XLVI, XLVII și XLVIII. (Cf. și *Repertoriul monumentelor*... , p. 285 — datat și aici 6977 = 1469 — și fig. 199—201).

Acești cercetători nu au citit la fel însemnarea brodată în partea de jos a celor două fișii care alcătuiesc odajdia. Iar în privința datei, avem cele mai mari îndoieli că ei ar avea dreptate.

Astfel pe cînd D. Dan n-a citit decît cele dintîi nouă cuvinte ale inscripției, neizbutind a desluși mai departe data de pe el, O. Tafrali a mers pînă la capăt. După el scrie acolo: *Іу استفанъ коекѡда господарь земан молдавскон съвѣршениа сѣи епѣрахъ(на) Счѡз мѣ(снц)ъ іѣніа и днѣ.*

(Io Ștefan Voevod domn Țării Moldovei a făcut acest patrafir în 6977, luna iunie 15 zile).

Gabriel Millet transcrie altfel: « Ioani Ștefanî voevoda gospodari zemli moldavskoi sîtvori si patrachi(l) vi/schsz dñi iūnia ІД », dar citirea datei pîrindu-i nesigură (6977 iunie 14), el înseamnă că citirea lui Tafrali este « poate preferabilă ».

Am cercetat cu lupa inscripția al cărei din urmă rînd este mărunț, mic și înghesuit, ceea ce face deosebit de anevoioasă deslușirea lui. Citirea noastră se deosebește în mai multe locuri de acelea de mai sus.

Astfel în josul fișiei din stînga citim 2 rînduri, urmate de cele trei de pe cealaltă fișie.

Іуанъ استفанъ коекѡ
да господарь зем
ан молдавскон съ
вѣршениа епѣрахъ(на) к(ъ) лѣ(тѣ) Сч
Гз мѣ(сн)ца юніа (sic!) и днѣ.

adică: « Io Ștefan Voevod domn Țării Moldovei a făcut acest patrafir la leatul 6997, luna iunie 15 zile ».

Deosebirile dintre toate aceste lecturi pornesc de la înghesuirea slovelor rîndului 5 și de la aruncarea sus a unor slove din rîndul al 4-lea.

Textul nostru l-am citit și verificat mai întîi la București iar mai tîrziu chiar la Putna de mai multe ori și la un răstimp de cîteva zile. De aceea nu ne temem să afirmăm că patrafirul este din 1489 (6997), iar nu din 1469 (6977) cum s-a crezut pînă acum. Cu alte cuvinte este acolo nu un O (70), ci un G (90). O dovadă în această privință o aduce și subțirele firicel de mătase albastră care însoțește fiecare slovă. De ar fi fost un O, s-ar fi cusut ușor un rotocol albastru, pe cînd de fapt firicelul este chinuit și întortochiat pentru a reda pe G.

Data aceasta înlătură părerea lui Gabriel Millet că acest patrafir a scăpat din foc cu prilejul arderii mănăstirii în 1484¹⁸. Dar, lucru mult mai însemnat, aceasta nu sprijină părerea lui Turdeanu și Millet, că patrafirul nr. 100 de la Putna este o copie după patrafirul nr. 98.

Despre patrafirul nr. 100 Turdeanu scrie următoarele: « Mai tîrziu, cînd s-a reluat acest model pentru a se face un nou patrafir, execuția a fost mai grosolană iar calitatea materialelor inferioară. Astfel, aceste două piese ne dau o idee clară a gradului de dezvoltare a broderiei moldovenești sub Ștefan cel Mare în faza ei dintîi: nici unul din vechile ateliere moldovenești ne mai putînd procura piesele de care era nevoie pentru înzestrarea mănăstirii Putna — cea dintîi mănăstire clădită de Ștefan — a trebuit să se recurgă la un

¹⁸ G. Millet, *op. cit.*, p. 25.

exemplar de origine bizantină, pe care au încercat să-l încetățenească prin inscripție... »¹⁹.

Într-adevăr Tafrali urmat de Turdeanu, crede că inscripția a fost brodată mai pe urmă (« après coup »)²⁰.

Patrafirul nr. 100 nu este datat²¹. Pe marginea de jos se citește doar **Іу Стефанъ воеводѣ и г(о)сп(о)ж(а) Маріа**: Io Ștefan voevod și doamna Maria.

Dar asemănarea celor două patrafire este destul de mică: numai alegerea și așezarea sfinților ce-l împodobesc și folosirea limbii grecești pentru numele sfinților. Vedem astfel pe nr. 98:

a) Hristos arhiereu înconjurat în stînga de arhanghelul Gavril iar în dreapta de arhanghelul Mihail; 2) Maica Domnului și Sf. Ioan Înainte-Mergătorul; 3) Sf. Petru și Sf. Pavel; 4) Sf. Ioan Gură de Aur și Sf. Vasile; 5) Sf. Grigore și Sf. Atanasie; 6) Sf. Chiril și Sf. Nicolae; 7) Sf. Dimitrie și Sf. Gheorghe, iar nr. 100 are pe Sf. Nicolae în locul Sf. Atanasie, la rîndul 5, iar la rîndul 6 pe Sf. Spiridon și Sf. Atanasie. La rîndul 7 Sf. Dimitrie și Gheorghe și-au schimbat locul între ei.

În schimb deosebirile se văd în tratarea chipurilor, în înfățișarea arcadelor ce cuprind pe fiecare sfinț în parte, ca și în motivele decorative care despart scenele una de alta. Prin urmare nu se poate vorbi de o copie, ci de o înrudire de program iconografic.

Este greu de datat patrafirul nr. 100. Doamna Maria poate fi atît Maria din Mangup, cît și — tot atît de bine — fata lui Radu cel Frumos, domnul Țării Romînești.

Un alt patrafir de la Putna, numărul 97, despre care am vorbit mai sus, a fost făcut, ne spune inscripția lui slavă, de Ștefan Voevod împreună cu Maria doamna și Bogdan Voevod²². Nr. 97 amintește prin inscripție formula ce se citește pe patrafirul nr. 95²³, care ca stil se leagă de patrafirul nr. 100²⁴. Aceste legături prinse de Millet ne fac să credem că Doamna Maria de pe patrafirul nr. 100 este Maria Voichița, fata lui Radu cel Frumos. Nu se poate spune însă că nr. 100 este neapărat dinainte de anul 1480 cînd e amintit întîia oară fiul lor Bogdan²⁵, deoarece patrafirul nr. 98 din 1489 nu pomenește decît pe Ștefan (deși trăiau și Doamna Maria și Bogdan).

Cercetări viitoare vor înlesni poate o mai bună datare a acestor patrafire. În ceea ce privește patrafirul nr. 98 (din anul 1489 după părerea noastră), credem că Tafrali și Turdeanu nu au dreptate socotindu-l adus din străinătate²⁶.

¹⁹ E. M. Turdeanu, *op. cit.*, p. 21.

²⁰ O. Tafrali, *op. cit.*, *loc. cit.*, și E. M. Turdeanu, *op. cit.*, *loc. cit.*

²¹ Bibliografia acestui patrafir: O. Tafrali, *op. cit.*, p. 61 și pl. II; E. M. Turdeanu, *op. cit.*, p. 21; G. Millet, *op. cit.*, pp. 25—27 și pl. XLV, XLVI, XLVII, XLIX; *Repertoriul monumentelor...* p. 325 și fig. 230—232.

²² O. Tafrali, *op. cit.*, p. 59 și pl. L; G. Millet, *op. cit.*, pp. 31—32 și pl. LXVIII—LXVII, LXXI; *Repertoriul monumentelor*, p. 331.

²³ O. Tafrali, *op. cit.*, pp. 56—57; G. Millet, *op. cit.*, pp. 42—43; *Repertoriul monumentelor...* p. 322 și 325 și fig. 229.

²⁴ G. Millet, *op. cit.*, p. 31.

²⁵ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 430.

²⁶ Folosirea limbii grecești pentru a însemna numele sfinților nu dovedește neapărat că cutare odor este lucrat de un grec sau de o grecoaică, ci că prototipul folosit de artist întrebuintă această limbă. Astfel s-ar înțelege pentru ce patrafirul de la Dobrovăț (întors din U.R.S.S. în 1956) folosește limba greacă pentru toate chipurile de sfinți și cea slavă pentru chipul lui **Іу Стефанъ** (и) **воеводѣ** (а) și al Doamnei **Маріа г(о)сп(о)ж(а)ж(а)**. Iată numele sfinților care-l împodobesc de la stînga spre dreapta: 1) Medalion cu chipul lui Hristos;

Departe de a fi o piesă măiastră, lucrarea lui este făcută « repede și neîngrijit », precum ne spune Gabriel Millet²⁷. Judecînd nu numai după fotografii, ci din cercetarea patrafirului însuși, l-aș socoti mai puțin izbutit decît nr. 100 (cel luat drept copia lui!). Poate de fapt nr. 100 este ceva mai vechi decît el.

Nr. 99

Patrafir bizantin

(Cf. Tafrali, p. 61 și pl. L, nr. 99).

Nu cuprinde 12 sfinți (Tafrali), ci 10, fiecare în cîte o firidă. Deasupra lor, la partea ce cade în spate, se văd două medalioane cu arhangeli (într-unul Mihail, în celălalt Gavriil) înconjurînd un alt medalion cu chipul lui Hristos²⁸. La sfîntul Ioan citim Ἰω(άννης) ὁ πρὸ(δρo)μ(ος) iar nu ὁ βαπτί-σῃς (Tafrali).

Împletiturile de jos ale fișiei din stînga a patrafirului sînt din fire de aur brodate cu fire de mătase roșie. La dreapta însă, două împletituri sînt umplute cu fire de argint și fire albastre.

Chipurile sfinților lucrate pe un fond de aur, nu sînt nici pe departe atît de frumoase ca cele de pe patrafirul nr. 94. Aceștia sînt îmbrăcați în haine aurii, cu puțin argint, iar fire de mătase roșie despart cutele veșmintelor. Capelele sînt disproportionat, gîturile anormal de lungi (cf. Sf. Dumitru!). Cu toate aceste cusururi, datorită bogăției materialului întrebuintat, patrafirul este de o neîndoielnică măreție. De aceea a și fost copiat (cf. nr. 103)²⁹.

Patrafirul mai are azi 3 bumbi. Al patrulea, care se vede pe planșa publicată de Tafrali în dreptul sfinților Vasile și Ioan Gură de Aur, lipsește.

Nr. 100

Patrafirul lui Ștefan voevod și Mariei Doamna

(Cf. Tafrali, p. 61—62 și pl. LI, nr. 100).

Despre acest patrafir s-au mai făcut unele observații mai sus, cînd s-a vorbit despre cel cu nr. 98.

Privitor la însemnările ce le poartă, toate sînt cusute cu fire de argint. Deși Tafrali spune că slovele lor sînt înconjurat de un fir de mătase roșie, aceasta nu corespunde faptelor. Îndreptăm unele mici scăpări ale răposatului bizantinolog. Astfel nu ὁ ἄγιος ἰω(άννης) ὁ θεολόγος ci ὁ ἄγιος ἰω(άννης) ὁ θεολόγος.

2) Maica Domnului și Sf. Ioan Înainte-Mergătorul; 3) Sf. Petru și Pavel; 4) Sf. Ioan Teologul și Sf. Matei; 5) Sf. Marcu și Sf. Luca; 6) Sf. Andrei și Sf. Simion; 7) Sf. Iacov și Sf. Vartolomei; 8) Sf. Toma (?) și Sf. Filip. (Despre acest patrafir vezi și *Repertoriul monumentelor*..., p. 308 și fig. 215—216). Putem bănuî că patrafirul a fost lucrat la sfîrșitul vieții lui Ștefan cel Mare, deoarece mănăstirea Dobrovăț a fost făcută la 1503 iar faimosul epitaf început de el a fost isprăvit de Bogdan, urmașul lui. Totuși fiul lui Ștefan și al Mariei nu apare pe acest odor. Acest amănunt arată încă odată cit de anevoioasă este datarea unor asemenea obiecte. Însemnăm în treacăt că G. Millet, *op. cit.*, pp. 18—19, pune greșit pe seama mănăstirii Putna patrafirul de la Dobrovăț.

²⁷ G. Millet, *op. cit.*, p. 25.

²⁸ Cf. *Repertoriul monumentelor*..., p. 326 și fig. 233—235.

²⁹ G. Millet, *op. cit.*, pp. 29—31 și pl. LVI—1, LVII—1, LVIII—1, LIX—1 și LX. Vezi și E. m. Turdeanu, *Les étoles*... p. 21.

Patrafirul de la Matei și Teodosia

(Cf. Tafrali, p. 63 și pl. LI, nr. 104).

Tafrali a găsit foarte grea (p. 63, n. 2) deslușirea numelui sfinților de pe acest odor. Gabriel Millet le-a citit, dar are îndoieli pentru 4 din ele. Dăm releveul nostru făcut fără ajutorul cărții cercetătorului francez și arătăm în note deosebiri noastre de citire față de Millet ³⁴, urmînd ca alții să-și spună și ei cuvîntul.

Schema iconografică:

Z	2	4	6	8	10	12	b	c
	1	3	5	7	9	11	a	c

Z medalion cu Hristos - arhieru (XC).

1 Sf. Ioan Zlataust;

2 Sf. Silvestru³⁵;

3 сѣн григоріи богослов;

4 сѣн аѳанасіе;

5 сѣн кѣріа;

6 сѣн Spiridon

7 сѣн софроніе³⁶;

8 сѣн неѣфор³⁷;

9 сѣн митрофан³⁸;

10 сѣн тарасіе³⁹;

11 сѣн етѣфан;

12 сѣн прохѣр.

(Dăm în romînește numele a căror transcriere întocmai ne-a fost cu neputință, patrafirul atîrnînd destul de sus și fiind sub sticlă). Însemnarea slavonească din josul patrafirului (a și b) nu a fost redată întocmai nici de Tafrali, nici de Millet. Trebuie citit:

a) ꙗ сѣн петраха сѣтворі маѳ(и)

b) и теодосіа въ памѣть нѣ;

Fondul patrafirului este de aur. Cît despre pămîntul pe care stau sfinții, tehnica redării lui se schimbă de la icoană la alta.

Sfinții sînt îmbrăcați în odăjdii precum urmează:

- 1 și 2 : arhieriei cu sacos; aur, verde, roșu.
 3 și 4 : felon roșu, stihar verde, omofor albastru (la nr. 3) sau de aur (la nr. 4).
 5 : felon albastru, stihar roșu; omofor auriu; scufie cu pătrățele roșii și verzi.
 6 : felon verde; stihar zmeuriu; omofor auriu; scufie.
 7 : omofor verde, felon roșu; stihar albastru; patrafir auriu.
 8 : omofor auriu, felon zmeuriu, stihar verde; nebederniță aurie, patrafir argintiu.
 9 : omofor auriu, felon verde, stihar roșu.
 10 : omofor auriu, patrafir argintiu, felon albastru, stihar roșu.
 11 : stihar zmeuriu, guler verde; orar aur; haina dedesubt verde; capul ras la mijloc; mina stîngă, acoperită cu o năframă, ține un chivot argintiu, roșu și verde în chip de biserică iar mina dreaptă, o cădelniță de aur.
 12 : stihar roșu cu guler și minecuțe albastre; orar auriu; haina de desubt albastră; o năframă verde acoperă mina stîngă care ține un chivot violet, auriu, verde și argintiu iar mina dreaptă ține o cădelniță aurie.

Toate însemnările de pe patrafir sînt cusute cu fir de argint.

Chenarul (c) constă din flori de aur pe fond argintiu.

Ciucurii ale căror șuvițe sînt petrecute prin niște inele cu fațete poligonale aurite, sînt în număr de șase. Fiecare fișie a patrafirului are cîte trei ciucuri; cei de la colțurile fiecărei fișii sînt roșu vișiniu iar la mijloc atîrnă între ei cîte un ciucure verde închis.

Tafrali socotește că patrafirul poate fi din veacul al XVI-lea. Matei și Teodosia ne sînt deocamdată necunoscuți.

³⁴ G. Millet, *op. cit.*, pp. 52—53 și pl. CVI—1 și CVII.

³⁵ Sf. Vasile (după G. Millet). În notele ce le-am luat la mănăstirea Putna mi-am însemnat că numele Silvestru este « aproape sigur ».

³⁶ G. Millet pune un semn de întrebare.

³⁷ Sf. Grigore din Nisa? (G. Millet).

³⁸ Sf. Ignatie (G. Millet).

³⁹ Sf. Paisie? (G. Millet).

Fig. 3. Patrafirul de la Matei și Teodosia (partea de jos).
(Foto Institutul de Istoria Artei)

O M O F O A R E L E

Nr. 105

Omoforul lui Arsenie Jelabor din 1653

(Cf. Tafrali, pp. 63—65 și pl. LII).

Trebuie citit *составленъ былъ Рокъ* nu înseamnă «mină» ci «anul» (pe rusește) ⁴⁰.

Nr. 106

Omofor

(Cf. Tafrali, pp. 65—66 și pl. LIII și LIV).

În pofida părerii lui Tafrali că este o lucrare bizantină, credem, dată fiind neîndemînarea lucrului (vezi bunăoară fețele sfinților), că acest omofor e mai curînd din veacul al XVII-lea.

Nr. 107

Omofor bizantin frumos migălit

(Cf. Tafrali, pp. 66—68 și pl. LV—LVIII).

Broderiile lui bizantine sînt de o delicateță care se întrece cu o frumusețe scinteiitoare. Cred însă că mătasea pe care sînt cusute icoanele este mai nouă, poate din veacul al XVII-lea sau al XVIII-lea (o mătase albă, «lamée d'argent», cu flori verzi, albastre etc.).

Aș crede că omoforul nu a mai fost purtat după aceea, judecînd după înfățișarea lui curată și nouă-nouță.

M Î N E C U Ț E

Nr. 110—115

Mînecuța cu Buna Vestire

(Cf. Tafrali, p. 69). (Vezi figura noastră nr. 4).

Această rucaviță este toată aurie. Arhanghelul Gavriil are o haină de-desubt argintie, ca și aripile sale. Fecioara Maria e îmbrăcată cu o rochie albastră; are pe umeri o mantie aurie. Scaunul ei este de aur iar perna de argint. Arhitectura este redată cu aur, ferestrele sînt de argint sau de mătase cafenie, ca și pomul care împodobește scena. Tot cafeniu este și toiagul arhanghelului. Frumusețea diafană a aripilor lui Gavriil e vrednică să fie amintită. Părul trimisului dumnezeiesc este castaniu; chipul lui, din păcate, este destul de anost. Nici Maica Domnului nu arată trăsături mai izbutite. Mișcată de vestea care i s-a adus, dînsa lasă să-i scape din mînă fusul cu care torcea. Pămîntul pe care stau Maria și Gavriil este auriu-verzui.

Însemnările — *Бла(а)говѣщеніе в(о)городицѣ, мнр ѿс, арх.г* — sînt toate lucrate cu fir de argint.

Ceea ce place mai mult cînd te uiți la această mînecuță, este nu atît lucrul în sine, cît armonioasa gingașie a coloritului.

⁴⁰ Cercetarea este îngreunată de faptul că omoforul este așezat mai jos într-un dulap, într-un colț mai puțin luminos al Muzeului și că o mîtră îl ascunde în parte.

Felonul de la Ștefan Tomșa din 1614

(Cf. Tafrali, p. 69—70 și pl. LIX—LX).

Privindu-l în vitrina în care atîrnă, am ajuns la părerea că numai jumătatea de jos a felonului (pe care de nenumărate ori se vede chipul lui Hristos arhiereu) este veche, precum și inscripția gulerului. Cred însă că jumătatea de sus a fost înnoită. Motivele ornamentale (coroana de laur cu o cruce sau un potir din care ies raze de lumină) par a fi însă, la început, catolice, poate din veacul al XVIII-lea.

Amintirile mele din 1956 îmi șoptesc că la mănăstirea Sucevița se află un felon foarte asemănător, împodobit și el cu medalioane cu chipul lui Hristos arhiereu.

*
* *

ODOARE NECUNOSCUTE

Patrafirul Doamnei Marghita a lui Simion Movilă

L-am găsit în depozit. Poartă numărul de inventar 564.

Așa cum arată acum, patrafirul acesta destul de scămoșat poate fi luat drept orar. Nu sînt urme de bumbi. N-a fost luat în seamă pe cît știm de nici un cercetător, poate din pricina stării proaste în care se află, iar inscripția care-i dezvăluie trecutul nu este cusută după datină în partea de jos ci cam la mijloc.

Schema iconografică este următoarea :

XC	M	2	4	6	8	10	12	a
	Г	1	3	5	7	9	11	a

Arhanghelul Mihail (М), Mîntuitorul (Ѧ ХС) și arhanghelul Gavriil (Г).

- 1 Arhanghelul Gavriil
- 2 Maica Domnului (МѦГ[9]s)
- 3 Climent papa Romei (КЛ ППР)
- 4 Silvestru papa Romei (СЛ ППР)
- 5 Nume dispărut (Sf. Ioan Zlataust? ⁴¹)
- 6 Vasile (BC) ⁴².
- 7 Atanasie (AΘ) și jumătate din inscripția de închinare
- 8 Chiril (KΘ) și cealaltă jumătate din inscripție.
- 9 Nicolae (NK) 10 Spiridon (CP)
- 11 Grigore papa (ГРП) 12 Grigore Teologul (ГРΘ)

⁴¹ Ar putea fi Sf. Ioan Gură de Aur, căci uitîndu-te cu lupa, îți dai seama că are capul în parte chel.

⁴² Slova B este stricată în partea de jos (bucla lipsește).

Iată însemnarea lui de închinare ⁴³

сѣю патрахѣлѣ сѣткѣри г(о)с(о)жда маргита къ с(вѣ)тѣн ГС[чѣвнѣ(а)] за а . . (?)
Δ(8)ш[ε] сѣм(и)шн(а) коєк(о)Δ(а).

Este vorba de un patrafir dat mănăstirii Sucevița de Marghita doamna pentru sufletul lui Simion Moghilă voevod.

Patrafirul este din atlas roșu brodat cu aur, argint și felurite mătăsuri. Roșul atlasului precum și aurul domină. În sine, este o lucrare frumoasă, deși nu se poate asemăna cu cele din vremea lui Ștefan cel Mare. Cel care a lucrat, a vrut să dea ceva cât mai bun; i-a lipsit însă măiestria, dacă nu și o oarecare tehnică.

Pe vremuri, patrafirul era mai bogat. Urme de fire rupte sau uneori și cite o sfoară subțire la cite o aureolă (de pildă la Sf. Mihail sau la Sf. Atanasie) dovedesc că a fost împodobit cîndva cu mărgăritare.

În ce privește sfinții arhieriei, fiecare se află sub un fel de boltă argintie și aurie rezemată pe doi stilpi de aur, iar pe lingă ei plutesc stele de aur. Deasupra fiecărui baldachin se înalță vrejuri.

Hristos arhieru, încoronat, binecuvintează cu amîndouă mîinile. Se vede numai bustul lui, înconjurat de bustul celor doi arhangheli mai sus amintiți. Deasupra baldachinului lui Hristos se văd două capete înaripate de îngeri.

Maica Domnului cu haină albastră și mantie aurie s-a sculat de pe un scaun auriu cu o pernă verde. Apleacă ușor capul, făcînd cu mîna dreaptă semn că se supune. Arhanghelul Gavriil parcă salută cu un gest de binecuvîntare. Haina îi este cafeniu deschis (poate datorită soarelui care a șters vopselele) iar îmbrăcămintea lui este de aur.

Sf. Climent purtînd o cunună de argint are brațele întinse în cruce, mîna stîngă ținînd evanghelia. Are sacos și omofor. Rotocoale cu cruci împodobesc sacosul lui, ca și la ceilalți.

Papa Silvestru are coroana de aur, evanghelie, sacos și omofor. Sf. Ioan Gură de Aur (?) e înfățișat cu evanghelie, felon (polistavrion), nebederniță și omofor. Tot așa și Sf. Vasile.

Sf. Atanasie și Chiril au cite o coroană de aur și de argint, evanghelia, omoforul iar sacosul celui dintîi este roșu pe cînd al celui alt este verde.

Sf. Nicolae are capul neacoperit, pe cînd Sf. Spiridon poartă o scufie. Amîndoi au felon, evanghelie, omofor și nebederniță.

Papa Grigore și Grigore Bogoslov, Cuvîntătorul de Dumnezeu, arată cam la fel, — tot cu capul neacoperit — evanghelie și un omofor cu cruci verzi (papa Grigore) sau negre (Teologul). Cel dintîi e îmbrăcat cu un sacos argintiu, pe cînd al doilea are unul verde.

Credem că acest patrafir a fost lucrat după un model grecesc (cf. rpo: Grigore Teologul, în loc de Bogoslov).

Chenarul de jos (a) a cuprinde foi verzi de lujeri argintii și aurii ⁴⁴.

⁴³ La cabinetul de stampe al Academiei R.P.R. (Stampe III 7768 și 7747) am găsit două fotografii bune ale patrafirului, făcute într-o vreme cînd era în mult mai bună stare. Cu ajutorul lor întregim între paranteze [] părțile din inscripție care nu se mai citesc astăzi. Ele mi au făcut dovada că patrafirul a fost cîndva înstrăinat de la mănăstirea Sucevița. (Despre el vezi și O. Tafrali, *Les peintures du monastère de Sucevița et son trésor*, în *Mélanges Ch. Diehl*, II, Paris, 1930, p. 213—214 și planșa XIX—2 și același, *Le monastère de Sucevița. Architecture, peinture, trésor*, în *Arta și Arheologia*, Iași, 1933. Direcția Monumentelor Istorice și Mitropolia Moldovei au încuviințat în mai 1960 ca acest odor să fie înapoiat muzeului mănăstirii Sucevița unde s-a și adus.

⁴⁴ Ne pare rău că nu avem nicio fotografie pentru a însoți descrierea patrafirului. Adăugăm însă că el amintește întrucîtva, datorită felului cum arată arhieriei și firidele

Patrafirul lui Ștefan al II-lea Tomșa

Este expus într-o vitrină din muzeu. Este o danie a lui Ștefan Tomșa făcută în 1621 sau 1622 (7130). Numele sfinților, fapt vrednic de luare-aminte, sînt toate redade pe romînește, ceea ce dovedește, fără doar și poate, că patrafirul a fost lucrat în Moldova.

Schema iconografică :

1	3	5	7	9	11	13
	2	4	6	8	10	12

1? (nu se poate vedea din vitrină); 2 [apostol Petru]; 3 «apostol Pavel»; «apostol Io(an) B(o)go(slov)»; 5 «apostol Mathei»; 6 «apostol Marco»; 7 «apostol Luca»; 8 «apostol Andreiu»; 9 «apostol Simon»; 10 «apostol Varfolomei»; 11 «apostol Iacov»
12 «apostol Thoma»; 13 ca la 12.

La picioarele sfintului Toma, înfățișat de două ori, se întinde pe două rânduri următoarea inscripție slavonească :

† сѣа патраѣир	сѣтворѣ ѿ стѣ
ѣан воевода томшо	внчѣ · вл(ѣ)то · ѣ · р · ѣ · л ·

Întregul patrafir este cusut cu fir de aur. Argintul se ivește pe hainele dedesubt ale sfinților și tot de argint este ceea ce țin în mână Andrei, Vartolomei, Iacov și Toma (12 și 13). Aceștia parcă țin o luminare (stinsă), pe cînd ceilalți apostoli apar cu cîte o carte. Singur Sf. Ioan Bogoslov are în mîna stîngă o carte iar în cea dreaptă ceva care pare să fie o luminare stinsă.

Toți sfinții calcă desculți pe o iarbă din fire de mătase verde împletită cu sîrmă de aur.

Chipurile lor nu dovedesc o măiestrie prea deosebită și sînt lucrate cu cele mai felurite mătăsuri spre a le reda mai bine pielea, părul, barba, etc.

Patrafirul este căptusit cu atlas roșu.

Starea marginii aureolelor tuturor apostolilor dovedește că purtau pe vremuri mărgăritare. Nu a mai rămas nici unul.

Cutele hainelor apostolilor sînt însemnate cu un fir subțire roșu. Judecînd după felul cum arată azi marginea de jos a patrafirului, socotim că altădată avea și ciucuri. Urme a 10 găitane se mai văd în dreptul picioarelor sfinților Matei, Luca, Simon, Iacov și Toma, dovadă că patrafirul se încheia odinioară cu bumbi.

lor, miniaturi din veacul al XVII-lea (v. J. Croquison, *Un pontifical grec à peintures du XVIIe siècle*, în *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft*, III, Wien, 1954, pp. 123—170 și fig. 1—2) sau cutare patrafir de pe vremea lui Șerban Cantacuzino (cf. N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, 1936, fig. 107), înscriindu-se astfel, cronologic, în fruntea lor. Nu știm dacă patrafirul s-a lucrat în Moldova sau în Țara Românească, intrucui nu este datat. Nu este însă cu neputință să fi fost făcut în Muntenia, cînd Marghita doamna trăia lîngă fiul său Gavril, voievodul Țării Românești (ca poate o tipisie de la Sucevița; cf. P. Ș. Năsturel, *Asupra stemelor unite ale Moldovei și Țării Românești la începutul veacului al XVII-lea*, în *Studii și cercetări de numismatică*, II, 1958, pp. 372—373).

Fig. 4. Mînecuță cu chipul Bunei Vestiri. (Foto Institutul de Istoria Artei)

Fig. 5. Mitră văzută de sus. (Foto Institutul de Istoria Artei)

Mitra așa-zisă de arhimandrit

Această mitră frumoasă neamintită de Tafrali, a cunoscut-o D. Dan, care o socotește « arhimandritească »⁴⁵. (Vezi figura nr. 5).

Este de catifea roșie iar broderiile de pe ea sînt lucrate cu fire de aur, de argint și de mătase. Partea de sus poartă un medalion cu chipul Maicii Domnului Plătitera. Partea din față este împodobită cu un mare medalion înfățișînd Sfînta Treime. Patru serafimi împodobesc celelalte părți ale scufiei, fiind despărțiți unii de alții de două panglici din fir de aur încrucișate în jurul medalionului Plătiteriei.

O etichetă o datează din veacul al XVI-lea. Judecînd după medalionul cu Sf. Treime, aș crede că scufia este de la sfîrșitul veacului al XVI-lea sau chiar din veacul al XVII-lea.

* * *

Cam acestea sînt datele noi pe care le-am putut aduna la cel mai frumos și cel mai încheșat muzeu de artă feudală romînească⁴⁶. Dar nu ne putem împiedica să ne gîndim la necunoscutele și multele odoare care au pierit cu desăvîrșire de la Putna în decurs de cinci veacuri. Unde sînt bunăoară daniile lui Iuga vistiernicul⁴⁷ pe care le amintesc documente din 1476?

Și cite altele care au fost furate de la mănăstire! Astfel o scrisoare din 4 februarie 1564 a birăului Bistriței ardeleni Grigore Dawm către Augustin Hedwig, județul Sibiului, păstrează amintirea primejdiei ce apăsase asupra Putnei cînd ostași din Ardeal voind să prade mănăstirea, fuseră împiedicați de troiene a ajunge pînă acolo⁴⁸.

⁴⁵ D. Dan, *op. cit.*, p. 109: « O mitră arhimandritească de catifea roșie, ornată cu 2 iconițe și cu serafimi cusuți cu fir de aur și argint și cu șireturi de aur ». Că este o mitră de arhimandrit sau poate mai degrabă de arhieru, este un amănunt asupra căruia nu ne putem da părerea în cele de față.

S-au păstrat foarte puține scufii înrudite cu aceea de la Putna: nu cunosc deocamdată decît una la mănăstirea Esfigmenu de la Muntele Athos (cf. G. Millet, *op. cit.*, p. 71 și pl. CLII—CLIII, nedată de acest învățat). Pentru acoperămintele de cap ale arhierilor vezi unele date la I. Barnea, *Sfîntul Kiril, patriarhul Alexandriei. Studiu iconografic*, București, 1946, extras din *Prinos patriarhului Nicodim*. Cercetarea mitrei de la Putna este anevoioasă, ea fiind închisă în josul unui dulap, într-un colț mai puțin luminos din muzeu.

⁴⁶ Mai însemnăm cîteva date dintr-o vreme mai nouă, dar pe care nu le-am găsit în lucrările altor cercetători ai Putnei.

a) O icoană mare a Sf. Antonie cel Mare — с(к)т(и) пр(и)н(о)д(о)ни Анто́н(и)е вели́к(и) — Cuviosul, îmbrăcat într-o rasă neagră, și cu ochii pătrunzători și plini de deșteptăciune are în mina dreaptă o cruce iar cu cea stîngă, rezemată de o lungă cîrjă, ține un lung sul pe care este scrisă o rugăciune de 16 rînduri în slavonește. Cerul este zugrăvit cu aur. În josul chenarului aurit al icoanei scrie romînește: « Aastă s'vîntă icoană au făcut-o Svîție Sa Kyr Antonie mitropolitul. Leat 7243 (= 1734), n[oe]. 10 ». Despre Antonie, zis Putneanul, cf. N. Iorga, *Istoria bisericii romînești și a vieții religioase a Romînilor*, II, ed. a 2-a, București, 1930, pp. 83—85, 94, 113 și 326).

b) Pe ușa ferecată a scării turnului zis al tezaurului se poate citi că: « S-au făcut ușa aceasta fiind egumen kir Pahomie. L(ea)t 7271 (= 1763), maia 9. Vichentii maister ». (Despre Pahomie, v. D. Dan, *op. cit.*, pp. 121—122).

c) Pe un analoghion făcut doar din scînduri făcute și folosit în chilia unui călugăr scrie cu cerneală: « Aceste 4 analoge s-au făcutu de arhimandritul Ghenadie Platenki la anul 1824 ». (Poartă numărul de inventar 417/1; despre Platenki, recte Popovici, cf. D. Dan, *op. cit.*, p. 123, care însă nu-l cunoaște ca igumen al Putnei decît începînd din 1826).

⁴⁷ Cf. *Documente privind istoria Romîniei. Veacul XV. A- Moldova*. Vol. II, pp. 1, 3—4 (nr. 1, 3 și 4).

⁴⁸ N. Iorga, *Documentele Hurmuzaki*, vol. XV—1, București, 1911, p. 595 (nr. 1107).

Totuși, o scrisoare a lui Ștefan Tomșa Voevod din 24 iunie 1622 dădea de știre birăului și sfatului Bistriței că « oameni răi » bistrițeni și moldoveni, după ce au încercat a lovi mănăstirile Moldovei, au izbutit la Putna : « colea au spart ușile și au stricat vistearile mănăstirii, luat-au avearea, argintul și sculele mănăstirii toate, carile au fost făcute de cei Domni bătrâni, și au muncit călugării de i-au arsu și i-au tăiat, și le-au luat treizeci de cai și trei, și bani și covoare și alt tot ce au găsit »⁴⁹.

Çițiva ani mai târziu în luna octombrie 1629 Anastasie, igumenul Putnei, era cuprins de grijă și teamă că aceia care « au tălhuit mănăstirea Suceviței, de au rămas numai cu peatra », să nu se abată și asupra mănăstirii sale⁵⁰.

S-a păstrat de altfel catastiful odoarelor furate, pare-se mănăstirii Bistrița din Moldova, la anul 1690 : « + Izvod de ce au luat de aice de Bistrița veșmente și argintu și alte lucruri tot cu mărgăritari acei tălhari den Bărgău »⁵¹. Puțin înainte de iulie 1690, mănăstirea Slatina fusese prădată la rindul ei⁵². Se pare că tot atunci și ctitoria lui Ștefan cel Mare de pe apa Putnei a fost călcată și ea de hoți⁵³.

Firește, aceste prădăciuni, pricinuite cînd de războaie, cînd de setea de înavușire sau neștiința unora, cînd de împilarea socială au risipit⁵⁴ și chiar nimicit un număr însemnat de danii.

Cu toate acestea odoarele putnene sînt una din cele mai de seamă comori de artă veche romînească prin frumusețea lor uimitoare și pentru prețul lor neasemuit. Nu ne îndoim că viitorul va face cu puțință o și mai bună cunoaștere a tuturor la un loc și a fiecăruia în parte.

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ОБЛАЧЕНИЙ И УТВАРИ, НАЙДЕННЫХ В МОНАСТЫРЕ ПУТНА (II)

(Резюме)

Настоящая статья представляет собой продолжение очерка, напечатанного в журнале «Romanoslavica», III, 1958, стр. 137—157. Здесь описываются и некоторые предметы, которые не были опубликованы до сих пор.

Подробно описан надгробный покров, некогда находившийся на могиле вдовы валашского князя Раду чел Фрумос, княгини Марии, усопшей в 1500 году. В отношении узоров этот покров напоминает орнаментации, встречающиеся на могильных памятниках в Валахии.

Что касается богато украшенных эпитрахилей, хранящихся в Путанском монастыре, автор дает некоторые новые подробности и замечания. Следует отметить, что эпитрахиль № 98 не относится к 1469, а к 1489

⁴⁹ *Idem*, *op. cit.*, vol. XV—2, București, 1913, p. 927 (nr. 1804). (Din același an este tocmai patrafirul descris de noi mai sus).

⁵⁰ *Op. cit.*, vol. cit., pp. 969—970 (nr. 1857).

⁵¹ *Ibidem*, p. 1424 (nr. 2632). Așa-zisa *Panaghie rea ferecată* (sic!) din catastif este desigur un *panaghiar ferecat*.

⁵² *Ibidem*, p. 1427 (nr. 2638).

⁵³ Cf. însemnarea în limba germană scrisă pe spatele documentului publicat tot acolo, p. 1425 (nr. 2632).

⁵⁴ Despre unele manuscrise putnene înstrăinate din țară, cf. *Repertoriul monumetelor...*, pp. 372, 378, 412, 432 și 441.

году, так как дата, вышитая на нем представляет цифру 6997, а не 6977, что произошло вследствие смешения знака G (90) с O (70).

Это обстоятельство дает возможность пересмотреть классификацию епитрахилей этого типа, предложенную Габриэлем Милле (Gabriel Millet).

Французский ученый предполагал, что епитрахиль № 100 является копией упомянутого выше епитрахили.

Автор высказывает мнение, что княгиня Мария, упоминаемая в надписи на епитрахили № 100, не является Марией от Мангуп, но что здесь имеется в виду Мария Войкица, третья жена Стефана Великого.

Устанавливаются имена святых на епитрахили Матая и Теодосии, с некоторыми различиями по сравнению с чтением, предложенным Милле (Millet).

Даются некоторые указания относительно омофоров, хранящихся в Путнянском монастыре, поручей с изображением Благовещения и фелони 1614 года, пожертвованных князем Стефаном Томшей.

Что касается предметов, оставшихся до сих пор неизвестными, описывается епитрахиль, подаренный княгиней Маргитой, вдовой Симеона Могила (имеющий некоторое стилистическое сходство с валашскими епитрахильями), затем епитрахиль, подаренный Стефаном Томшей в 1621—1622 гг. (с наименованиями святых на румынском языке), а также митра, относящаяся к XVI или же XVII столетиям, которую некоторые исследователи считают архимандритской, другие же архиепископской митрой.

В конце статьи говорится, на основании документов XVI и XVII веков, о грабежах, которым подвергался Путнянский монастырь, где, однако, сохраняется до сих пор лучший в стране музей румынского феодального искусства, носящего следы византийско-славянских традиций.

NOUVELLES INFORMATIONS SUR CERTAINES PIÈCES DU TRÉSOR DU MONASTÈRE DE POUTNA

(Résumé)

La première partie de cette étude a paru dans les «Romanoslavica», III, p. 137—157¹. L'auteur en fait hommage à la mémoire d'Oreste Tafrali, décédé voici vingt ans. Ce travail est le fruit des recherches auxquelles l'auteur s'est livré au monastère de Poutna. Ses recherches consistent en corrections apportées à la lecture des inscriptions slaves et parfois grecques déchiffrées par Tafrali sur certaines des pièces du trésor de ce couvent, centre culturel réputé de la Bucovine dont la fondation remonte au voévode moldave Étienne le Grand. Il développe par la même occasion la description de maints objets. Les pièces étudiées sont présentées dans l'ordre que leur avait fixé naguère Tafrali. Le lecteur voudra bien consulter à ce propos les albums de Tafrali et de Gabriel Millet, figurant dans la bibliographie.

On y trouve des détails nouveaux concernant les croix, les icônes et les ornements d'église. On établit que le panaghion no. 65 a été donné au monastère de Moldovița (Bucovine) par Ion Teclici en 1553. On notera, parmi les évangéliaires reliés en métal précieux, celui offert par le boyard Petru Albotă,

¹ Nous reproduisons ici en français le résumé de la première partie, dont il n'était paru que le résumé russe. Le lecteur trouvera donc cette fois un résumé complet de tout le travail.

commandant (*staroste*) de Cernăuți, en 1569, relié entre le 14 avril et le 5 août de l'année 1571 (no. 59). Mais on insiste surtout sur la description des broderies religieuses. Le voile au type de l'Annonciation (no. 71) peut remonter à l'an 1483. On décrit dans le menu le grand rideau offert en 1510 par le prince Bogdan et représentant la Dormition de la Vierge; la scène est entourée de médaillons où l'on distingue les apôtres en train de prêcher l'évangile, chacun dans une cité différente, au moment où des anges viennent leur annoncer le trépas de la Théotokos. L'auteur a repéré également sur l'un des bords du voile en question des noms brodés qui peuvent être ceux des moines qui ont exécuté ce chef-d'œuvre de l'art féodal moldave. En ce qui concerne les épigonatia, l'auteur estime que celui orné de la *Platytera* (no. 81) doit appartenir au XVII-e ou au XVIII-e siècle, et non pas au XV-e siècle.

Le voile no. 87 représente la communion des apôtres sous les yeux de la Vierge et a ceci d'imprévu que c'est l'apôtre Pierre (et non le Christ comme le croyait Tafraï) qui célèbre la Cène.

L'auteur publie encore un antimenson (no. 88) à peu près inconnu, consacré par Gédéon, métropolite de Moldavie, vers 1653—1658.

La seconde partie de cet article, publiée dans le présent volume, fait suite à la précédente. Elle renferme en outre la description de quelques objets inconnus jusqu'ici.

En ce qui concerne les voiles de tombeaux, l'auteur décrit en détail celui qui recouvrait autrefois le dernière demeure de la princesse Maria Voichița, veuve de Radu le Bel, voévode de Valachie, ensevelie à Poutna en 1500. Par sa décoration, cette pièce (no. 93) rappelle les pierres tombales valaques.

L'étude des belles et riches étoles de Poutna s'enrichit ici d'une foule de détails et d'observations. On notera que l'étole no. 98 ne date pas de 1469, mais de 1489, la date qui y est brodée étant en fait 6997, au lieu de 6977 comme on le croyait jusqu'à présent, par confusion du signe G (90) avec O (70). Ceci renverse le classement que Gabriel Millet avait proposé pour ce type d'étoles. Le savant français croyait que l'étole no. 100 en était une copie; l'auteur estime que la princesse Marie mentionnée sur l'étole no. 100 ne peut être Marie de Mangup, mais la troisième épouse d'Etienne le Grand, Marie Voichița. Il identifie par ailleurs les saints brodés sur l'étole de Mathieu et Théodosie, s'écartant par endroits des lectures de G. Millet.

L'article renferme également de menues observations portant sur les omophoria de Poutna (no. 105—107), sur un manipule au type de l'Annonciation (no. 110—115) et sur le phélonion offert en 1614 par le prince Étienne Tomșa (no. 116).

Quant aux pièces inédites du trésor de Poutna, l'auteur fait connaître l'étole donnée par la princesse Marghita, veuve du voévode Siméon Movila (laquelle se rattache dans une certaine mesure, stylistiquement parlant, à certains étoles valaques du XVII-e siècle); puis celle commandée par Etienne Tomșa en 1621 ou 1622 (les noms des saints qui y figurent sont en roumain), ainsi qu'une mitre du XVI-e ou XVII-e siècle, que certains prennent pour une mitre d'archimandrite, mais qui peut tout aussi bien, sinon mieux, être une mitre épiscopale.

Des documents des XVI-e et XVII-e siècles rappellent enfin plusieurs pillages dont le monastère de Poutna fut la victime. Nonobstant cela, on peut encore y admirer aujourd'hui le plus beau et le plus unitaire de tous les musées roumains d'art féodal de tradition byzantino-slavonne.